

Ewa Mastowska

Warszawa

Profile WINY i KARY w ludowym kodeksie moralnym

Artykuł traktuje o WINIE i KARZE jako sekwencji zdarzeń spowodowanych naruszeniem wartości, a tym samym sprzeniewierzeniem się Boskim prawom. Analiza materiału jest ukierunkowana na przedstawienie kognitywnych scen dopustów i kar Bożych, które w kulturze tradycyjnej interpretowane są jako akty przywracania światu porządku, a ofiarom – wiary w sprawiedliwość. Obiegowe sądy o karach, jakie spadają na winowajców za życia oraz obciążają ich dusze po śmierci, stereotypowe motywy, obecne w ludowych narracjach, rytualnych zachowaniach i aktach mowy (ostrzeżeniach, nakazach, zakazach) wnoszą istotne treści do struktur pojęciowych WINY i KARY. Wykorzystanie teorii przedpojęciowych schematów wyobraźniowych pozwala na precyzyjniejsze ustalenie przebiegu ścieżek kognitywnych, łączących WINĘ, KARĘ z systemem wartości i ustalić ich miejsce na skali „plus – minus”.

Słowa kluczowe: ludowy kodeks moralny, wartości, kultura tradycyjna, struktura pojęciowa, przedpojęciowy schemat wyobraźniowy, ścieżka kognitywna, profil, wina, kara

1. WINA i KARA jako ogniwa pola semantycznego SPRAWIEDLIWOŚCI

Badanie wartości w języku i kulturze oscyluje wokół podstawowej opozycji dobro / zło umożliwiającej kwalifikację czynów i postaw z punktu widzenia podmiotu oceniającego – indywidualnego lub zbiorowego. Wartości wspólne dla danej grupy społecznej zawiera niepisany kodeks etyczno-moralny, którego złamanie stanowi podstawę orzekania

o winie i karze. Wina wywołuje stan destrukcji i domaga się przeciwdziałania w postaci stosownej kary. Relacja między winą a karą odnosi się do społecznego poczucia sprawiedliwości i w znacznym stopniu ogranicza zakres pojęciowy winy do złego czynu popełnionego z premedytacją oraz świadomości konsekwencji, jakie za sobą pociąga¹. W języku potocznym *kara* stanowi niekiedy ekwiwalent tekstowy *sprawiedliwości*. Mówiąc, że *sprawiedliwości stało się zadość, kogoś dosięga ręka sprawiedliwości, komuś wymierzono sprawiedliwość*, mamy na myśli, że winowajca poniósł słuszną karę. Sprawiedliwość – jako wartość kardynalna i atrybut boski – zajmuje najwyższą pozycję w aksjologicznej ocenie winy. Z kolei wina, jako czyn niegodny, z religijnego punktu widzenia utożsamiana jest z grzechem, co w konsekwencji prowadzi niekiedy do semantycznego zrównania kary z pokutą².

Ze względu na istotne różnice znaczeniowe, tkwiące w samej strukturze obu pojęć, pokuta nie zostanie tu uwzględniona. Przedmiotem analizy będą te wartości (negatywne i pozytywne), jakich w kulturze tradycyjnej domaga się poczucie sprawiedliwości (kara jako wyrównawczy ekwiwalent winy), jak też ich aksjologiczna ocena na skali plus – minus. Punkt wyjścia stanowić będą archetypowe wzorce scen związanych z obarczeniem winą i wymierzeniem kary, ich wierzeniowe podstawy oraz sposób obrazowania tych pojęć utrwalony w języku i w kulturze.

Konotacje, jakie w tych sytuacjach rozwijają się wokół pojęć WINY i KARY, nie wchodzą bezpośrednio w strukturę ich znaczenia, ale budują tzw. „przyjęzyczne treści” (Bartmiński 2006: 20), bez których komunikacja społeczna byłaby niemożliwa, gdyż stanowią wspólną dla odbiorcy i nadawcy bazę wiedzy o świecie. Obiegowe sądy o wyrokach, dopustach Bożych, jakie spadają na człowieka za życia i obciążają jego duszę po śmierci oraz rytualne zachowania powielające karzące gesty *sacrum*, wnoszą dodatkowe treści, które stanowią podstawę do wytyczenia ścieżek

¹ Szersze rozumienie winy jako czynu świadomie lub nieświadomie powodującego zło zob. Grzegorzczkova (2012). Semantyce winy poświęcona jest monografia Marty Falkowskiej (2012) oraz wcześniejsze artykuły tejże autorki (Falkowska 2007, 2008).

² Problematyce grzechu i pokuty poświęciłam oddzielny artykuł *Grzech i pokuta – etos sprawiedliwości w ludowym kodeksie moralnym* (w druku). Relacją między winą a pokutą zajęła się również Renata Grzegorzczkova (2012) w szkicu *O przyznaniu się do winy (pol. skrucha, pokuta, ros. raskajanie i pokajanie)*. Wieloaspektowe ujęcie problematyki grzechu i pokuty przedstawia zbiór prac pod red. S. M. Tolstojowej *Koncept grecha v slawjanskoj i evropejskoj kul’turnoj tradicii* (2000). Za Stanisławą Niebrzegowską-Bartmińską (2007: 71–72) za stereotypowy przyjmuję motyw powielany w różnych wariantach w tekstach folklorystycznych.

kognitywnych, łączących *winę* i *karę*, np. z wodą, ziemią, ogniem jako narządźdiami sankcji oraz Bogiem jako siłą karzącą etc.

Ponadto, w badaniu wartości uwzględnione zostaną również stereotypowe motywy winy i kary z tekstów folkloru. Analizowany materiał obrazuje stan z końca XIX i początku XX wieku, pochodzi ze zbiorów Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne” UMCS (dalej skrót AE), *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (dalej SSIŚL) oraz z publikacji etnograficznych i etnolingwistycznych, uwzględniających również okresy późniejsze.

Analiza materiału skupia się na przedstawieniu kognitywnych scen wymierzania sprawiedliwości, które pozwolą na rekonstrukcję wartości, jakie pociąga za sobą obarczenie winą i nałożenie kary. Z rozważań wykluczone zostaną natomiast sytuacje związane z poczuciem winy – wyrzutami sumienia, potrzebą zadośćuczynienia wyrządzonemu złu, akty przebaczenia czy ofiary odkupienia win za innych. Sceny kar spadających na winowajcę odnoszą się do sytuacji funkcjonujących w masowej wyobraźni poza światem realnym, opartych na doświadczeniach mitu i wierzeniach w Boską sprawiedliwość, która osiągnie winowajców.

W ujęciu kognitywnym interpretacja scenariuszy wydarzeń, jak też sam sposób obrazowania pojęć abstrakcyjnych, jakimi są WINA i KARA, opiera się na metaforycznym przetwarzaniu psychofizycznej i kinestetycznej percepcji rzeczywistości, zapisanej w bazie doświadczeniowej w postaci ustrukturyzowanych wzorców, tzw. przedpojęciowych schematów wyobraźniowych (dalej SW)³. Obejmują one pierwotne doznania, uwarunkowane budową ludzkiego ciała, które w umyśle ludzkim zapisały się w postaci bazowej wiedzy o świecie, służącej do konstruowania bardziej skomplikowanych struktur pojęciowych. Wykorzystanie teorii SW pozwoli na precyzyjniejsze ustalenie przebiegu ścieżek kognitywnych łączących interesujące nas ogniwa pola semantycznego sprawiedliwości – winy i kary – z systemem wartości oraz pojęciami spoza pola, jak też ustalić ich miejsce na skali plus – minus.

³ Koncepcja przedpojęciowych schematów wyobraźniowych nawiązuje do mitu doświadczeniowego, zgodnie z którym myśl jest ucieleśniona, czyli ukształtowana wskutek bodźców fizycznych i psychicznych, jakich doświadczał człowiek w kontakcie ze światem zewnętrznym. Pamięć tych pierwotnych doznań tworzy bazę ustrukturyzowanej wiedzy przetwarzanej i interpretowanej przez umysł ludzki w procesie konceptualizacji rzeczywistości. Teorię preschematów wyobraźniowych wprowadził Mark Johnson w pracy *Mind and Body* (1990), a na gruncie polskim spopularyzował ją i rozwinął Tomasz Krzeszowski (1994, 2003), Agnieszka Libura zanalizowała zaś funkcjonowanie w języku preschematów siły oraz centrum i peryferii (2000).

Sposób obrazowania opozycyjnych pojęć SPRAWIEDLIWOŚĆ / NIESPRAWIEDLIWOŚĆ, widoczny jest w etymologii i rozwoju semantycznym oznaczających je leksemów (*prawda* – stp. ‘sprawiedliwość’ i *krzywda* ‘niesprawiedliwość’). Oba leksemy, jako derywaty odprzeciwstawianych przymiotników *prosty* : *krzywy* (Jakubowicz 2003: 172), opierają się na przestrzennych przedpojęciowych schematach wyobraźniowych: równowagi i pionu oraz kontroli, które stanowiąc będą jądro pola semantycznego sprawiedliwości⁴. Natomiast metaforyczny sposób obrazowania WINY i KARY, widoczny w połączeniach z ciężarem (w wyrażeniach typu: *obciążyć, obarczyć winą, obciążyć karą, nałożyć na kogo karę*)⁵, wskazuje na obecność przedpojęciowego schematu wyobraźniowego siły, wspólnego dla obu pojęć. W wypadku winy siła zależna jest od woli człowieka, który swym działaniem narusza stan równowagi. Natomiast działanie schematu siły, jakiej doświadcza winowajca, ponosząc karę, pochodzi z zewnątrz i prowadzi do przywrócenia stanu równowagi. Proces utrzymania sprawiedliwości obrazowany jest przez schemat siły i równowagi (oraz podległy im schemat kontroli). Schematom przedpojęciowym przyporządkowana jest wartość aksjologiczna, wyrażana za pomocą skali plus – minus (Krzeszowski 1994: 39–40). W wypadku schematu siły, kryterium oceny wyznacza cel jej działania, w związku z czym przybierać może wartości ambiwalentne – dodatnie lub ujemne. Schemat przedpojęciowy siły w połączeniu z preschematami, którym prototypowo przypisana jest wartość dodatnia (schemat równowagi, kontroli), przyjmuje wartość plus na skali ocen, natomiast współwystępowanie z preschematami o wartości ujemnej (dezintegracji, braku kontroli, braku równowagi), automatycznie przesuwają go do bieguna minusowego.

2. Mityczne wzorce WINY i KARY

Ludowe narracje nawiązujące do archetypowych scen wymierzania kary winowajcy sięgają korzeniami aktu stworzenia i zgodnie z biblijną wersją rozgrywają się w niebie między Bogiem a szatanem. WINA i KARA

⁴ W epoce staropolskiej leksem *prawda* znaczył ‘sprawiedliwość’, a jego antonim *krzywda* ‘niesprawiedliwość i nieprawdę’. Oba rzeczowniki są derywatami od przymiotników *prawy*, *krzywy*, które już w tym okresie były wyraźnie nacechowane aksjologicznie. Przymiotnik *prawy*, pochodzący z psl. **pravъ* etymologicznie wiąże się ze znaczeniem ‘prosty’, ‘skierowany przed siebie’, z waloryzacją dodatnią, a *krivъ* ‘wygięty, odchylony od pionu’ oceniany był ujemnie (Jakubowicz 2003: 172).

⁵ Metaforyczny sposób obrazowania winy jako ciężaru przedstawiła Marta Falkowska w artykule *Obraz pojęcia ‘winy’ w metaforze WINA TO CIĘŻAR* (2008).

w ujęciu biblijnym wiąże się bezpośrednio z odwieczną walką Boga – władcy nieba, dobra i światła z szatanem – księciem ciemności i zła:

Najpierw było niebo, w niem Bóg światłości panował od wieków. Był tam i książe ciemny, niżej po lewej jego stronie, który podlegał Bogu światła. Bóg światła stworzył najprzód wodę [...]. Bóg światła wziął kropidło, przeżegnał wodę i kropił z nieba na prawo i lewo. Ze spadających kropli [...] urodziły się archanioły [...]. Ci anieli, którzy byli z prawej strony, stanęli za Bogiem światła, ci co z lewej należeli do księcia ciemności, mającego w swej władzy cienie nocy, i stali się diabłami potem [...] (Tomicki 1978: 74).

Zgodnie z opisem biblijnym, na którym opierają się ustne wersje mitu początku, Stwórca ukarał księcia ciemności oraz zbuntowane anioły, strącając je z wysokości nieba w czeluści ziemi lub w głębinie wód. Diabelska pycha i nieposłuszeństwo aniołów stanowią w nich wzorcowe antywartości, przeciwko którym skierowana jest siła Bożego gniewu:

Leciał książe ciemności z nieba, z nim 9 zastępów aniołów od lewicy, którzy się odtąd z woli Boga Ojca stali ciemnymi duchami, czyli diabłami [...] (Tomicki 1976: 64–65).

Scenę walki Boga z szatanem konstruują schematy Barwy, Pionu, Równowagi oraz Siły, które odzwierciedlają sposób obrazowania i waloryzacji świata w akcie stworzenia. Światło, góra, strona prawa związane ze Stwórcą zajmują na skali ekstremalną wartość dodatnią, podczas gdy ciemność, dół, strona lewa, przypisane diabłu, plasują się na biegunie ujemnym (Tomicki 1976: 65). Mityczna aksjologizacja dała podstawę do symbolicznego obrazowania pojęć o zbliżonej strukturze (np. Bóg – światło – dobro – mądrość – wiedza) oraz do budowania ścieżek kognitywnych między pojęciami opozycyjnymi (Bóg – szatan, dobro – zło, miłość – nienawiść, życie – śmierć itp.) i sieci powiązań, dających podstawę do stosowania ekwiwalencji tekstowej (*sprawiedliwość – kara*) czy łańcuchów przyczynowo-skutkowych typu wina – kara – sprawiedliwość.

Przedpojęciowy schemat siły, reprezentujący Boską moc twórczą oraz władzę nad niebem i ziemią, ujawnia się w scenie ukarania diabła i zbuntowanych aniołów. Oba żywioły, pochłaniające pierwszych winowajców, występują w podwójnej roli: egzekutora Boskich wyroków i strażnika wartości kardynalnych – dobra i sprawiedliwości. Funkcja strażnika praw Bożych na ziemi przyporządkowana została wodzie już w samym akcie stworzenia, gdy Pan dokonał podziału wód na dolne – pozostawione na ziemi – oraz górne, które zabrał ze sobą do nieba, by zsyłać na ziemię

błogosławieństwa w postaci życiodajnego deszczu lub karać ją suszą lub potopem (STB Duf 1058).

Kolejnym wzorcem kary Bożej, zesłanej na świat ludzi, jest biblijna scena potopu. Preschemat karzącej siły symbolizuje woda – jako wykonawca Bożej woli. Potop unicestwia grzeszną ziemię, otwierając jednocześnie nową epokę w dziejach świata. Schemat siły przyjmuje wartość dodatnią, gdyż występuje łącznie ze schematem kontroli i więzi. Potop przywraca ład (Maślowska 2012: 280). W ludowej interpretacji przywoływanie obrazu totalnego zniszczenia ziemi zawiera w sobie wiarę w Boską sprawiedliwość oraz ostrzeżenie przed nieuchronną karą za niegodziwe czyny:

Z woli albowiem bożej przyjdzie woda, zatopi ziemię, ażeby na późniejším dobremu została. [...] przyszły przez 40 dni dęszcze i ulewy straszne. Woda powtórnie wzniosła się pod progi nieba (za: Majer-Baranowska 1995: 119).

Pamięć mitycznej kary zniszczenia „starego świata” zachowała się w pamięci zbiorowej w zagadkach: *Co to była za wielgô woda, co róż sę zdarzêła, co napisônô i wprôdk i wspak jednako sę czêto?* <Potop> (SSiSL I/2/421, Folf Zag nr 36), w opowieściach wierzeniowych: *Pan Bóg potopem nakarał ludzi, którzy zgrzeszyli i pótopem wszystkie w całej kuli ziemskiej wygineli. Tylko jeden pozostał Noj...* (SSiSL I/2/421, K 7 Krak 105) oraz w pieśniach religijnych, które należały również do kanonu repertuaru dziadowskiego, czemu zawdzięczały swą popularność. Moralizatorski charakter pieśni dziadowskich o potopie polegał na ostrzeganiu przed Bożym gniewem: *Niechże w narodzie zgoda, miłość będzie, To nas Bóg karał potopem nie będzie* (SSiSL I/2/421, Nyr Kar 348), ujawniając wartości, jakie należało zachować, by uniknąć kary: zgodę, miłość oraz wiarę.

3. Profil⁶ KARY jako repliki biblijnego potopu

Sceny zniszczenia, z wodą w roli egzekutora, zapisały się w ludowej wyobraźni jako symbol kary Bożej, co znalazło wyraz w narracjach o zatopionych kościołach, wsiach i miastach (SSiSL I/2/165) oraz karczmach i kopalniach (SSiSL I/2/234). Ze względu na rozpowszechnienie

⁶ Terminu profilowanie używam zgodnie z ujęciem Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej (1998) jako operacji na pojęciach w języku ustabilizowanych, pozwalającej na ukazanie różnych aspektów ich znaczenia (zależnie od punktu widzenia).

wątku w wielu gatunkach tekstów można go uznać za wędrowny motyw stereotypowy (Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 71–72). Zależnie od wariantu opowieści, winowajcy karani byli za nieprzestrzeganie postu, za konszachty z diabłem, za morderstwo, a także za dopuszczenie się zdrady wobec ojczyzny (SSiSL I/2/234):

[W Wielki Piątek woźnice pili i śpiewali w karczmie; nagle rozległ się straszny grzmot.] *W miejscu karczmy pozostał tylko czarną wodą zalany dół [bezdeny]. Dół ten jeszcze nigdy nie wyschnął* (Hajd Nie 62);

[Św. Jan Kanty rzucił klątwę na grzeszników:] Za klątwą poszło niebłogosławieństwo Boże. Uciekły kruszce w głąb ziemi, a srebrnodajne góry zalała woda i nie ustąpi z nich dopóki potomkowie grzeszników nie prześlągną gniewu Bożego (Lig Śląsk 51);

Właściciele kopalń srebra w Bytomiu ... utopili proboszcza oraz jego wikarego. Spotkała ich za to kara, ponieważ woda zalała kopalnie (Hajd Nie 75, Lig Śląsk 52);

[Gdy stary górnik oddał młodych w opiekę diabłu, zrobiło się mokro; wyleciała w ścianie dziura i popłynęła woda, której nie udało się zatamować.] (Hajd Nie 74);

[Gdy wojewoda kujawski Grzymisław zdradził kraj, otwierając bramy szwedzkiemu najeźdźcy, powstała burza na Gople; woda się wzduła, a uderzając o mury jego zamku, pochłonęła go ze wszystkimi.] (K 3 Kuj, Hajd Nie 194).

Woda w funkcji egzekutora Bożego gniewu, pochłaniająca zarówno grupy ludzi, jak i pojedynczych winowajców, występuje jednocześnie w roli strażnika wartości, jakimi są wierność Bogu i ojczyźnie, ochrona życia ludzkiego, przestrzeganie postu. Jednakowy wymiar kary za wykroczenie przeciwko każdej z nich stawia znak równości między wartościami, jakich broni Boska sprawiedliwość. Przedpojęciowy schemat wyobraźniowy siły, ujawniający się w postaci wody niszczącej samego winowajcę lub jego dobytek, stanowi podstawę do wytyczenia ścieżek kognitywnych łączących winę i karę z wodą oraz leży u podstaw obrazowania Bożej sprawiedliwości (w znaczeniu kary).

4. Profil KARY w postaci klęsk i kataklizmów

Lustrzanym odbiciem KARY w postaci potopu jest susza. Pozbawienie wody dotyka winowajcę równie dotkliwie, co zatopienie. W ludowej

wyobraźni dopustem Bożym są takie zjawiska, jak klęska suszy czy wyschnięcie źródła. Sceny karania brakiem wody ujawniają jej życiodajną moc, którą władać może tylko sam Stwórca. Woda traktowana jest jako dar Boży (*co Pan Bóg dał człowiekowi bez jego udziału, należy do wszystkich*), w związku z tym nie wolno jej nikomu odmówić. Przysłowie ludowe mówi: *Jesze chto zabrániá wódę ze stédnie, téj wóna zaśmierdnie abo często weschnie* lub spotka go kara po śmierci: *Ten, co załuje ludziom wody za zyciá, będzie ji miáł pełno po śmierci w trumnie* (SSiSL I/2/166). Wątek karania brakiem wody (suszą lub pragnieniem) przewija się w różnych gatunkach tekstów, należy więc do stereotypowych motywów kary. Interpretacja scen pozbawiania wody zależy od gatunku tekstu.

Pieśni dziadowskie o wydzwisku religijnym przestrzegają przed karą wiecznego potępienia za łamanie boskiego nakazu miłosierdzia: „spragnionego napoić”. Za ilustrację służy znana z biblii postać bogacza, który odmówił Łazarzowi kropli wody, za co w piekle cierpi nieugaszone pragnienie (SSiSL I/2/224):

[Łazarz prosi bogacza:] *Zmituj się, wyślij wody, Kropelkę dla ochłody, Władząc rany i wrzody. Język ledwo przerzeczę, Z wierzchu, wewnątrz ból piecze. . .*
[bogacz do Łazarza:] *. . . leżysz o głodzie, Ni o chlebie, ni wodzie, Nie licząc się w mym rodzie* (K 9 Poz 270);

[Bogacz widzi swoje wieczne męki:] *Proszy Łazarza, żeby przyniósł wody na spalony język, coby mniot gody* (Stef WarmPś 2/91);

Prosi syn ojca o kropelkę wody: „Ochłódź, ochłódź! Mój języcek drogi”. [Ojciec:] Choćbym ci spuścił i całe morze, Juz tobie, synu, w piekle nie pomoże. Podobne: Po małej chwili dał Bóg takie gody, że syn ojca prosił o kropelkę wody [. . .] (K 40 MazP 570).

W repertuarze pieśni dziadowskich znajdują się również sceny zapowiadające Sąd Ostateczny, poprzedzony zatruciem powietrza i wód lub rządu Antychrysta, który spowoduje zagładę ludzkości, odbierając im wodę (SSiSL I/2/224):

Choroby straszne zapanują, Powietrze i wodę zatrują, Wnet mrok na ziemi spłynie wieczny I zbliży się sąd ostateczny (Nyr Kar 355);

Na ziemi [antychryst] będzie panować, Każę sobie pieczętować, Wierni dla naszej wygody, Nie dostaną kropli wody (Świr Pieś 113).

Kolejnym gatunkiem tekstu, operującym moralnym nakazem napojenia spragnionych i motywem karania za odmowę wody jest bajka, w której dobry człowiek wywiązuje się z powinności wobec anioła, świętego, ptaka i jabłoni, łaknących wody, za co zostaje sownie nagrodzony (SSiSL I/2/174), podczas gdy zły lekceważy ich prośby i spotyka go za to surowa kara (SSiSL I/2/231). Treść i przekaz moralny bajki ujawniają po raz kolejny ludowy kodeks wartości, w którym miejsce naczelne zajmują sprawiedliwość Boska. Poczesne miejsce na skali plus zajmują również miłosierdzie, litość i współczucie, stereotypowo w bajkach przypisywane biednym, podczas gdy bogatych charakteryzują wartości negatywne – egoizm, pycha i pogarda wobec cierpienia. W bajkowej konceptualizacji sprawiedliwości, wynagradzającej za dobro i karzącej za zło, schemat wyobrazeniowy siły współwystępuje ze schematem więzi, skąd ścieżki kognitywne wiodą do wartości, dla których więź stanowi semantyczne jądro – miłosierdzia, współczucia i litości. Tym samym bajkowy koncept kary i winy polega na braku więzi, co łączy je z egoizmem, pychą i brakiem współczucia.

5. Piekło – profil KARY wiecznego potępienia

Sceny zapadania się pod ziemię ludzi i miejsc niegodnych wprowadzają opozycyjne wyobrażenia ziemi – jej powierzchni jako Bożego świata stworzonego dla ludzi żywych oraz jej wnętrza – zaświatów (w wąskim znaczeniu ‘siedliska sił nieczystych, diabłów, demonów i porwanych przez nich ludzi’), utożsamianych z piekłem, miejscem kary dla przeklętników, których pochłonęła ziemia lub z grobem, gdzie ludzkie ciała czekają na Sąd Ostateczny (Masłowska 2012: 132):

Twierdzono, że piekło jest na jednej półkuli ziemi, gdzie diabły, zbłątowane anioły, leciały 40 dni i nocy, aż wezwwały imienia boskiego i tam się ostały (SSiSL I/2/46).

Piekło jako miejsce wiecznego potępienia⁷ stanowi ekstremalne wyobrażenie kary. W jądrze semantycznym pojęcia PIEKŁA skoncentrowane są przedpojęciowe schematy wyobrazeniowe skupione wokół bieguna minusowego skali – dół, ciemność, brak więzi (ze światem zewnętrznym i z Bogiem), brak kontroli, siła (doświadczenia męczarni, jakim poddawane są dusze w piekle).

⁷ Przyjmuję tu tylko ludową definicję *piekła* jako ‘miejsca kary dla dusz po śmierci’. Szerzej o piekło w aspekcie historycznym (Bartmiński, Niebrzegowska 1999).

Wyobrażenia kary piekielnej funkcjonują w przekazie ustnym, w postaci opowiadań, pieśni, przepowiedni, krążących w wielu wariantach. Teksty z motywem piekła, wielokrotnie powielane i szeroko rozpowszechnione, stanowią podstawę stereotypowego utrwalenia obrazu kary wiecznego potępienia, cierpień, jakie się z nią wiążą oraz win, jakich dopuścili się złoczyńcy za życia. W kulturze chrześcijańskiej śmierć nie uwalnia człowieka od kary, która na tamtym świecie stanowić będzie ekwiwalent winy:

Sluchajcie grzesznicy o strasliwym sądzie, kiedy na tym sądzie sam pan Jezus będzie, żywych i umarłych, wszystkich sądzić będzie. [...] jakieś zastużyło, tak ci płacić będą kieć carci okrutni na strasny sąd idą. Idą oni idą, jako źli okrutni, będą dusze wrzucać w ten ogień okrutny, będzie tam płacu dość i zębów zgrzytania, na ojca, na matkę swego narzekania (K 46 Ka-S 329).

Sposób konstruowania scen kar piekielnych, oparty na kontraście wobec nieba włącza pojęcia WINY i KARY w system opozycji tekstowych: kara : nagroda, niebo : piekło, wina : cnota, bogactwo : nędza, dobro : zło. Typowym gatunkiem tekstu, operującym metaforą raj i piekła jako odpowiedników kary i nagrody, są pieśni dziadowskie i pogrzebowe, przywołujące sceny końca świata i Sądu Ostatecznego:

Idźcie-z dobrzy, gdzie dobrota, otworzą się rajskie wrota. A wy gorsi, gdzie lichota, w piekle – ogień, zła robota. Bo to w piekle siarkę, smołę nalewają, ścielą, ścielą strasne łoże: miecze, brzytwy, ostre noże (K 19 Kiel 147, ZWAK 1980/224, SSiSL I/2/298);

A kiedy przyjdzie ów dzień ostateczny, dobrzy do nieba, źli na ogień wieczny. Ach jakież to wtenczas będzie narzekanie, zębów zgrzytanie (K 4 Kuj 68).

Zestawieniem rajskich rozkoszy z okropnościami piekła oraz z nagrodą i karą wobec ludzi uczciwych i dobrych operują również opowiadania i pieśni:

Dusze w niebie kwiatki zbierają i śpiewają, a w piekle poprzywiązywane są do słupków ognistych za te części ciała, które grzeszyły (MAAE 1908/124).

Karę wieczystą obrazuje ogień piekielny, który w przeciwieństwie do żywiołu, czy ognia czyścowego, nie oczyszcza z win, a tylko nieustannie pali potępińca (Szadura 1998: 336). Sceny męczarni dusz przywiązanych do słupków ognistych lub rzuconych do pieca dopełniają dodatkowe katusze zadawane duszom przez diabły – z udziałem wrzącej smoły,

którą poją i w której smażą grzeszników lub madejowego łoża najeżonego ostrymi narzędziami. Siedlisko złych mocy skupia też wszystkie negatywne wartości, które przywiodły grzeszne dusze w miejsce potępienia: zbrodnie, kradzieże, bezbożność, chciwość, zawiść, brak miłosierdzia, rozpusta:

Ci, co zabijali ludzi, bandyci [skazani] na zatracenie piekielne ogniem nieugaszonym. Djabyły dokuczają, co ino mogą różnymi postępkami [...] (LL 1975/2/48);

Czerwieńce i talary / Narobiły tej kary / Żem [bogacz] nie dawał ofiary. Za perły i łańcuchy / Krępują mnie złe duchy / Uczą mnie w piekle skruchy/. Z aksamitu zwleczony(m),/ W ogień piekła wrzucony,/ Który jest z każdej strony (Nyr Kar 57);

Karczmarki, co oszukiwały ludzi cierpią w piekle mękę, bo ciągle nalewając, nigdy spocząć, dolać nie mogą rozpalonej smoty, aż im się po rękach rozlewa i parzy (K 7 Krak 26–27).

Choć ogień piekielny jest karą, jaka czeka grzeszników po śmierci, wyobraźnia ludowa poszła dalej. W balladach stworzyła sceny porwania złoczyńców żywcem do piekła. Kara taka spotyka tych, co skrzywdzili słabych i bezbronnych – macochę za krzywdę sieroty i dzieciobójczynię. Ludowe poczucie sprawiedliwości kreuje scenariusze, w których krzywda zostaje wynagrodzona, a kara surowo wymierzona:

Zesłot ci Pon Jezus dwók aniołków z nieba, Wzieni sierotecę na skrzydlak do nieba, Zesłot ci Lucyper Trzek rogocy z piekła, Porwali macosysko na rogi do piekła (K 45 Gór 311, SSiSL I/1/105);

W niedziele z porania wysli ludzie z kazania [...] A wójtowa córecka wysła do "ogródecka, [...] Roztoczyła złoto nić ji pocęta wianek wić, [...] Przysed do ni taki pan, jak ji z piekła sam satan [...], Idź ode mnie, ty panie, idź ode mnie, satanie [...], Po cem żeś mie poznała, coś mię szatem nazwała [...] Po kuniku, po wronem, po siadeltu cerwonem, Siadaj, panna, na mój koń, powięze cie w cudzy kraj [...]. Jak cie wziun ją za rącki, tak cie wziun ją za bocki [...], cisnun na koń wysocki. Jak ci złapał, tak niesie, ji po borach, po lesie, [...] I przyjechał pod piekło, widzis, panno, jak ciepło. Co ta panna dzdziełała, co sie do nas dostała [...] Pińcioro dzieci zrodziła ji "o szóstem myśliła [...] (Bart PANLub 4/117).

Różne warianty tej ballady rozpowszechnione są w wielu regionach Polski. Choć poszczególne wersje różnią się od siebie w szczegółach, jednakże wspólny jest im symboliczny sposób aranżacji sceny, co nadaje

jej moralizatorski charakter. Złota nić do wieńca, postać szatana, który jak stereotypowy zalotnik pojawia się na koniu, kara pojenia grzesznicy smolą, składają się na ilustrację jej występków i mają ostrzegać dziewczęta przed rozpustą, próżnością, pokusami i hulankami w karczmie. Przesłanie to wyraża ostatnia prośba dziewczyny, skierowana do przypadkowego świadka wydarzenia, o ostrzeżenie młodszych sióstr, by uchronić je przed podobnym losem.

Kara w piekle jest ostatecznym wyrokiem, od którego nie ma ucieczki, gdyż potępienicy nie wykazali skruchy i gotowości do odpokutowania grzechów. Aby sprawiedliwości stało się zadość, wina nieodpokutowana musi być ukarana. Do win zasługujących na wieczne potępienie, których nie wypali nawet ogień piekielny, należy zawiść, zwłaszcza gdy towarzyszy jej bezduszość, niezdolność do współczucia i pycha. Cechy te – jako sztandarowe antywartości – zajmują biegunowe pozycje z wartością minusową na skali ocen, na równi ze zbrodnią i bezbożnością. Kultura ludowa szczególnie ostro piętnuje krzywdy wyrządzone biedakom. Stereotyp zapiekłej grzesznicy, którą zawiść i brak litości dla ubogich na zawsze uwięziły w piekle, reprezentuje postać matki św. Piotra, spopularyzowana w moralizatorskiej opowieści wierzeniowej o nieudanej próbie wyratowania jej od mąk wieczystych:

[...] już się prawie wydostała, kiedy w tym spostrzegła, że się także kilka dusz koło niej uwiesiło, a jako była zawsze zawistną kobietą, tak i teraz zawołała: A wy przekłete dusze, a wy potępienice, a zaraz do piekła napowrót. Nie dla was niebo! Spadły dusze do piekła ale z nimi i owa niegodziwa kobieta gwoli zawiści [...] (LL 1957/2/39).

Opowieść ta dała podstawę przysłowiom, piętnującym zawiść:

Dla zawiści w niebie nie być, Przed zawiścią Boga nie widzieć, albo dla zawiści w piekle być, zazdrosny jak św. Piotra matka (LL 1957/1/38–39).

Obok matki św. Piotra, poczesne miejsce w piekle zajmuje również Herod – jako uosobienie bezbożnictwa i zbrodni. Postać kata niewiniatek spopularyzowały ludowe jasełka oraz rytuał bożonarodzeniowego kolędowania, podczas którego odgrywano sceny zwane *herodami*:

[Żona Heroda] *Ach, mężu najukochańszy [...], jakież [...]* będziesz żądał zapłaty za zniszczenie kościotłów, za obdarcie ołtarzy? [...] *A po śmierci cie będą w piekle smażyć* (Wisła 1894/ 294).

Widowiska bożonarodzeniowe wnoszą również ambiwalentne obrazy, w których dominującą rolę odgrywała wiara w zwycięstwo dobra nad złem. Głoszona przez kołędników „dobra nowina” zapowiadała ugaszenie ognia piekielnego krwią Zbawiciela: *oto krew leją zbawienne rany, ten ogień wieczny będzie zalany* (LSE 1965/198, SSiSL I/1/299). Wymazanie win miało być jednak rekompensowane męką Chrystusa, co wykracza poza relacje winy i kary, wprowadzając dodatkową wartość, jaką jest ofiara. Odkupienie przywraca naruszoną przez winę równowagę oraz więź z Bogiem, co zbliża ją do pokuty. Natomiast centrum kategorii kary stanowi schemat wyobrazeniowy siły zewnętrznej, która przywraca światu stan Równowagi (powrót do Pionu), kontroli, natomiast nie odbudowuje więzi, jak ma to miejsce w wypadku pokuty.

Obrazowanie działania kar przez żywioły: ziemię, wodę, ogień i powietrze zgodne jest z ich semantyką oraz symboliką. Ich moc powoduje zmianę, niwelując poprzedni stan, stwarza nową jakość. Zatopienie kopalni, rozstąpienie się ziemi, spalenie ogniem unicestwienia zło razem ze złoczyńcą, przez co obronione zostają wartości, które naruszył winowajca. Kara, jaką ponosi, nie musi uczynić go lepszym, jak w wypadku *pokuty*, natomiast przywraca skrzywdzonemu wiarę w sprawiedliwość i w sens moralnego i etycznego porządku świata. Naruszone wartości odzyskują swoją pozycję, a skrzywdzeni – wiarę w ich słuszność. Kara spada na człowieka (jako siła zewnętrzna), a pokutę człowiek odbywa, przyjmując ją dobrowolnie ze względu na poczucie winy i potrzebę jej naprawienia. Pokuta jest metaforą drogi prowadzącej do celu, podczas gdy karę obrazuje cios, zadany ręką sprawiedliwości. Funkcją kary jest ostrzeżenie innych przed czynieniem zła. Przedstawiane w tekstach folkloru sceny kar piekielnych obrazują nie tyle samą winę, ile jej przyczynę. Dzieciobójczyni dręczona jest przez diabła zalotnika i zmuszana do picia smoły, bo ma to przypominać jej rozpustę i zabawy w karczmie, co doprowadziło do zbrodni. Podobnie bogacz, skrępowany jest złotymi łańcuchami, bo bogactwo wyzuło go z miłosierdzia, jak diabli z aksamitnych strojów, inni grzesznicy przykuci są do słupów ognistych za te części ciała, którymi grzeszyli. Wieczność cierpień, jakie znosić muszą potępione dusze, jest odbiciem wiecznie aktualnych przyczyn zła, jakie zagrażają światu i przed którymi ostrzegają wyobrażenia piekła.

Pojęcia WINY i KARY generują zwłaszcza wartości negatywne, jednakże jako ogniwa pola semantycznego sprawiedliwości połączone są ścieżkami kognitywnymi z ich lustrzanymi odpowiednikami z dodatniego bieguny skali, zgodnie z zasadą, że dobro definiuje się przez kontrast ze złem.

Bibliografia

- Bartmiński Jerzy, 2006, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1998, *Profilowanie a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 211–224.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1999, *Językowy obraz polskiego nieba i piekła*, [w:] *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*, red. Bogusław Kreja, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 195–203.
- E – „Etnolingwistyka”, 1–7, Lublin 1988–1995, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury”, 8–26, Lublin 1996–2014.
- Engelking Anna, 2010, *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Falkowska Marta, 2007, *Obraz winy w polskich pieśniach kościelnych okresu Wielkiego Postu i Wielkanocy*, „Poradnik Językowy”, z. 4, s. 25–35.
- Falkowska Marta, 2008, *Obraz pojęcia ‘winy’ w metaforze WINA TO CIĘŻAR*, [w:] *Pojęcie, słowo, tekst*, red. Renata Grzegorzczkova, Krystyna Waszakowa, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 107–115.
- Falkowska Marta, 2012, *Semantyka ‘winy’ we współczesnym języku polskim*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzegorzczkova Renata, 2012, *Świat widziany poprzez słowa. Szkice z semantyki leksykalnej*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Jakubowicz Mariola, 2003, *Motywacja semantyczna wybranych nazw wartości – poszukiwania etymologiczne*, [w:] *Język w kręgu wartości*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 171–188.
- Johnson Mark, 1990, *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*, Chicago–London: University of Chicago Press.
- Krzeszowski Tomasz, 1994, *Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrażeńiowych*, E 6, s. 29–51.
- Krzeszowski Tomasz, 2003, *Jeszcze kilka słów o wartościach w schematach i metaforach*, [w:] *Język w kręgu wartości*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 35–42.
- Libura Agnieszka, 2000, *Wyobrażenia w języku. Leksykalne korelaty schematów wyobrażeńiowych Centrum – Peryferie i Siły*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Majer-Baranowska Urszula, 1995, *Dualizm religijny w ludowych wierzeniach o pochodzeniu wody*, [w:] *Folklor – sacrum – religia*, red. Jerzy Bartmiński, Maria Jasińska-Wojtkowska, Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, s. 115–128.
- Masłowska Ewa, 2012, *Ludowe stereotypy obcowania świata i zaświatów w języku i kulturze polskiej*, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, Fundacja Slawistyczna, Agade-Bis.
- Masłowska Ewa, w druku, *Grzech i pokuta – etos sprawiedliwości w ludowym kodeksie moralnym*, [w:] *Wartości i etos*, t. 4, seria: *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, red. Jan Adamowski, Marta Wójcicka, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Szadura Joanna, 1998, *Profile ognia w polszczyźnie ludowej i potocznej*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, red. Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 321–341.
- Tolstaja Svetlana M. (red.), 2000, *Koncept grecha v slavjanskoj i evropejskoj kulturnoj tradicii*, Moskwa: „Indrik”.
- Tomicki Ryszard, 1976, *Słowiański mit kosmogoniczny*, „Etnografia Polska” 20, s. 47–99.
- Tomicki Ryszard, 1978, *Kosmogonia dualistyczna w Europie i Azji w XIX-XX wieku. Studium etnolingwistyczne*, maszynopis udostępniony przez prof. dr. hab. Jerzego Bartmińskiego z zasobów Zakładu Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego UMCS.

Wykaz skrótów źródeł i słowników

- AE – Pracownia „Archiwum Etnolingwistyczne” UMCS.
- Bart PANLub – *Lubelskie*, t. 4 serii: *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, red. Jerzy Bartmiński, cz. 1: *Pieśni i obrzędy doroczne*, cz. 2: *Pieśni i obrzędy rodzinne*, cz. 3: *Pieśni i teksty sytuacyjne*, cz. 4: *Pieśni powszechnie*, cz. 5: *Pieśni stanowe i zawodowe*, Lublin 2011.
- STB Duf – *Słownik teologii biblijnej*, red. Léon Xavier Dufour, tłum. i oprac. bp Kazimierz Romaniuk, Poznań 1973.
- Folf Zag – *Polskie zagadki ludowe*, wybrał i opracował Sławomir Folfasiński, Warszawa 1975.
- Hajd Nie – *Nie wszystko bajka. Polskie ludowe podania historyczne*, wybór, wstęp i komentarze Janina Hajduk-Nijakowska, Warszawa 1983.
- K – Oskar Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. 1–56, Warszawa, Kraków: 1961–.
- K 3 Kuj – t. 3, *Kujawy*, cz. 1, Wrocław 1962.
- K 4 Kuj – t. 4, *Kujawy*, cz. 2, Wrocław 1962.
- K 7 Krak – t. 7, *Krakowskie*, cz. 3, Wrocław 1962.
- K 9 Poz – t. 9, *W. Ks. Poznańskie*, cz. 1, Wrocław 1963.
- K 19 Kiel – t. 19, *Kieleckie*, cz. 2, Wrocław 1963.
- K 40 MazP – t. 40, *Mazury Pruskie*, z rękopisów opracował Władysław Ogrodzński, Danuta Pawlak, red. Danuta Pawlak, Wrocław 1966.
- K 45 Gór – t. 45, *Góry i Podgórze*, cz. 2, z rękopisów opracował Zbigniew Jasiewicz, Danuta Pawlak, red. Elżbieta Miller, Wrocław 1968.
- K 46 Ka-S – t. 46, *Kaliskie i Sieradzkie*, z rękopisów opracował Jarosław Lisakowski, Walerian Sobisiak, red. Danuta Pawlak, Agata Skrukwa, Wrocław 1967.
- Lig Śląsk – Ligeza Józef, Żywirska Maria, *Zarys kultury górniczej. Górny Śląsk Zagłębie Dąbrowskie*, Katowice 1964.
- LL – „Literatura Ludowa”. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Warszawa 1957–.
- LSE – „Łódzkie Studia Etnograficzne”, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, 1–53, Łódź–Warszawa 1959–2014.
- MAAE – „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne, wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie”, Kraków 1896–1919.

- Nyr Kar – *Karnawał dziadowski. Pieśni wędrownych śpiewaków (XIX–XX w.)*, wybór i oprac. Stanisław Nyrkowski, wyd. 2, Warszawa 1977.
- Świr Pieś – *Z pieśnią i karabinem. Pieśni partyzanckie i okupacyjne z lat 1939–1945*, wyboru dokonał Stanisław Świrko, Warszawa 1971.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1 *Kosmos*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, cz. 1 *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2 *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3 *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4 *Świat, światło, metale*, Lublin 2012.
- Stef WarmPś – Steffen Augustyn, *Zbiór polskich pieśni ludowych z Warmii*, t. 1, Poznań 1931, t. 2: Leszno 1934, t. 3: Kraków 1937.
- Wisła – „Wisła. Miesięcznik etnograficzno-geograficzny”, t. 1–20, Warszawa 1887–1917.
- ZWAK – „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” wydany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności”, t. 1–18, Kraków 1877–1895.

Profiling CRIME and PUNISHMENT in folk morality

The article discusses crime and punishment as sequences of events caused by a breach of values and, by the same token, a violation of God's laws. The analysis concentrates on cognitive portrayals of God's punishments, which in folk traditional culture are interpreted as acts of restoring, first, order in the world and, second, the faith in justice in the victims. The commonplace judgments of punishments that befall the culprits in their lifetime and burden their souls after death, the stereotypical motifs in folk narratives, rituals and speech acts (warnings, dictates, prohibitions) contribute substantially to the conceptual structures of crime and punishment. The theory of Preconceptual Image Schemata allows for a more precise specification of what cognitive paths link crime, punishment and the relevant system of values, as well as for locating them on the plus – minus scale.

Keywords: folk moral code, values, traditional culture, conceptual structure, pre-conceptual image schema, cognitive path, profile, crime and punishment